

УДК 177.5:304.9

СОЦІАЛЬНА НЕРІВНІСТЬ РЕГІОНІВ УКРАЇНИ І СОЦІАЛЬНІ ДИСПРОПОРЦІЇ УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА: НАПРЯМИ ВИРІВНЮВАННЯ ТА СКОРОЧЕННЯ

Романюк М.Д., Романюк Д.М.

У статті досліджено проблеми соціальної нерівності регіонів України та існування великого соціального розриву між класами в сучасній Україні. Висвітлено також одне із найбільш дискусійних питань економіки щодо збільшення частки оплати праці у ВВП та проведення реприватизації з метою корегування соціальної нерівності, основою якої є нерівність можливостей. Визначено напрями вирівнювання соціальної нерівності регіонів та скорочення соціальних диспропорцій суспільства.

Ключові слова: соціальна нерівність регіонів, соціальні диспропорції суспільства, регіональний індекс людського розвитку, прожитковий мінімум, реприватизація, напрями соціального вирівнювання та скорочення.

Стратегія сучасного економічного і соціального розвитку України передбачає забезпечення пріоритетності людського розвитку, що, зокрема, полягає у створенні рівних можливостей формування освітнього, творчого, трудового і в цілому людського потенціалу країни. Це, передусім, передбачає подолання таких проявів нерівності як регіональна та соціальна. Проблема нерівності є фундаментальною для сучасних суспільств. Соціальна нерівність регіонів, соціальне розшарування суспільства - одна з центральних проблем, навколо неї велось і ведеться безліч наукових і ідеологічних полемік. Головними при цьому виступають відмінності у власності, владі і статусі. Постає питання: чому деякі групи в суспільстві багатші або мають більшу владу, ніж інші; у чому проявляється нерівність в сучасних суспільствах; чому продовжує існувати в сучасному суспільстві бідність. Нерівність регіональна є бар'єром на шляху людського розвитку.

Метою даної статті є виявлення тих аспектів соціальної нерівності регіонів і соціальних диспропорцій, котрі існують в сучасному українському суспільстві, а також напрями їх вирівнювання та скорочення великої різниці між дуже багатими групами населення та іншими соціальними стратами, що створює небезпеку формування латиноамериканського сценарію побудови класового суспільства.

В період існування СРСР розгляд цієї проблематики був би некоректний, оскільки державна ідеологія підкорялася принципу побудови безкласового суспільства, що перешкоджало адекватному розкриттю цієї теми. А сама соціальна нерівність асоціювалася з соціальною несправедливістю. Динамічна трансформація соціальних інститутів призводить до формування абсолютно нової реальності, в якій діють інші закони, сприймаються інші цінності, що є основою для розгляду цієї проблематики в нових ракурсах. Сучасне українське суспільство зазнає серйозних соціальних трансформацій, значні зміни демонструє структура соціальної стратифікації. Ці зміни обумовлені тим, що в 90-і роки позначилися нові підстави соціальної стратифікації суспільства і з тих пір почало формуватися суспільство з новим співвідношенням класів і соціальних груп, зросла відмінність в доходах, статусі, культурі, посилилася поляризація суспільства, зросла нерівність. Специфікою цього процесу є зміна соціальної природи, що відбувається шляхом руйнування старих і створення нових соціальних структур і інститутів. Міняються форми і стосунки власності, форми політичної влади і управління, система правосуддя, лад і устрій життя. Процес трансформації суспільства є безліччю переплечених між собою економічних, політичних і соціальних процесів. Активна регіональна політика не має ототожнюватися виключно або навіть переважно зі зменшенням регіональної диференціації за рівнем соціально-економічного розвитку. Її завдання полягає у створенні передумов та вмотивуванні регіональних владних структур до прискореного розвитку за перспективними напрямками, за одночасної концентрації уваги на розв'язанні найгостріших проблем людського розвитку.

Кінцевою метою державної політики є поліпшення якості життя широких верств населення.

Однак якість життя є результатом дії цілої низки об'єктивних та суб'єктивних чинників, причому останні мають як загальнонаціональний, так і регіональний характер, тобто змінюються під впливом рішень центральної або місцевої влади. До останніх належать якість та доступність переважної більшості соціальних послуг (медичних, освітніх, житлово-комунальних, транспортних тощо); розвиток регіонального ринку праці, а отже, і сукупний попит на робочу силу; державні гарантії для незапрацьованих верств суспільства.

Узагальнюючу характеристику диференціації наявних соціальних проблем за регіонами дає регіональний індекс людського розвитку. Результати аналізу регіональних індексів людського розвитку (РІЛР), обчислених за національною методологією [1], що враховує особливості національного інформаційного забезпечення, свідчать про наявність істотних розбіжностей. По-перше, розмах варіації (різниця між максимальним значенням індексу в Києві - 0,628 - і мінімальним в Донецькій області - 0,401) становить 47,1 % середнього значення індексу по Україні (0,482). По-друге, регіональна диференціація за індексом людського розвитку надто відрізняється від диференціації за економічними показниками, зокрема за рівнем ВДВ на одну особу. Це свідчить про те, що результати економічного розвитку не спрямовуються на гуманітарні цілі й не знаходять адекватного втілення в розвитку людського потенціалу регіону.

Зокрема, привертають увагу найнижчі значення РІЛР у економічно розвинених східних областях (рис. 1): Донецькій (0,401 - 27 рейтинг), Луганській (0,416 - 26 рейтинг) і натомість високі в аграрних Закарпатській та Полтавській (0,511 - 5-6 рейтинги) і Рівненській (0,509 - 7 рейтинг). Такі комплексні розбіжності та їх незбіг з економічними регіональними відмінностями, безумовно, вимагає коригування чинної регіональної політики.

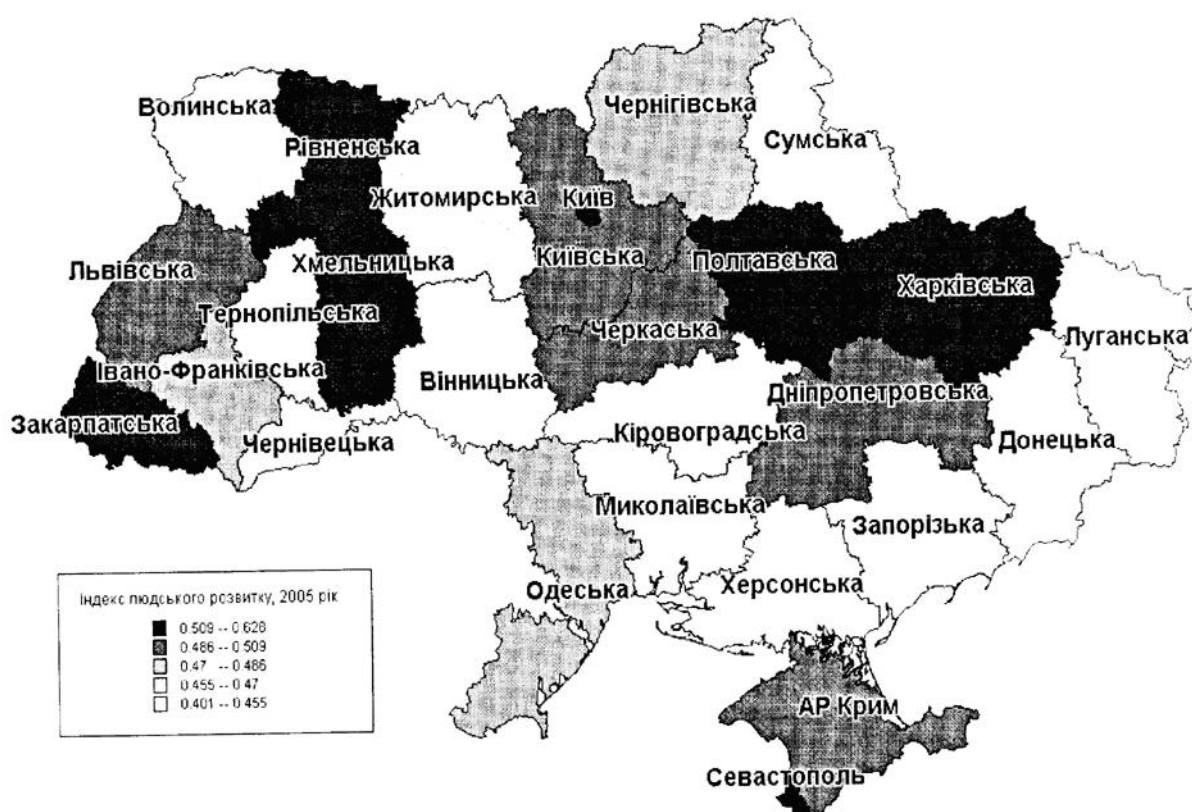

Рис. 1. Регіони України за індексом людського розвитку, 2010 р.

Найпростішим і водночас комплексним індикатором оцінки ефективності регіональної політики є диференціація регіонів за рівнем людського розвитку. Національна методологія дає змогу отримати не тільки інтегральну оцінку, але й диверсифікувати її за демографічною ситуацією, рівнем розвитком ринку праці, умовами проживання населення, рівнем добробуту, освіти, станом охорони здоров'я, соціальним середовищем, екологічною ситуацією, фінансуванням людського розвитку. Однак основними чинниками регіональної варіації, як свідчить аналіз, є розбіжності у ситуації

на ринках праці, у доходах, стані здоров'я та освіченості населення. Надмірно висока диференціація регіонів за рівнем людського розвитку є результатом трьох основних чинників: об'єктивних розбіжностей економічного розвитку та спеціалізації економіки; різною якістю регіонального управління і різним ступенем адаптації до ринкових умов; збереженням жорсткої фінансової централізації, успадкованої від адміністративно-командної економічної системи. Соціальна диференціація регіонів України є надмірно високою - це стосується практично всіх складових. При цьому диференціація за індексом людського розвитку істотно відрізняється від такої за економічними показниками, зокрема за рівнем ВДВ в розрахунку на одну особу. Це свідчить про те, що результати економічного розвитку в економічно розвинених регіонах не спрямовуються на гуманітарні цілі та не втілюються в розвитку людського потенціалу регіону. Регіональна диференціація розвитку ринку праці де формується доходи і базові можливості населення, виявляється, зокрема, у різних рівнях безробіття та його тривалості. Вона свідчить про те, що сільське населення України, як і раніше, не має доступу до значно розвиненіших міських ринків праці, а регіональна диференціація обумовлює дискримінацію значної частини населення.

Високі регіональні розбіжності в оплаті праці, обумовлені галузевими відмінностями економіки регіонів і надмірною міжгалузевою диференціацією заробітної плати, формують розбіжності в цінах, отже, і в купівельній спроможності заробітної плати працівників бюджетної сфери, соціальних трансфертів і державних соціальних гарантій в цілому, тобто створюють складні проблеми у забезпеченні єдиних національних стандартів рівня життя населення країни, у подоланні бідності та становленні середнього класу. За рівнем смертності населення Україна випереджає всі європейські країни за винятком Росії, а в деяких областях параметри режиму смертності, передусім чоловіків, взагалі не відповідають стандартам розвинених країн у ХХІ столітті.

В Україні існують різні стандарти надання освітніх послуг, диференціація яких визначається переважно місцем проживання, що спричинює надзвичайні регіональні розбіжності в рівнях освіченості населення і суперечить нормам Конституції України. Стрімкий рух у бік суспільства ринкового типу призвів до трансформації системи соціальної стратифікації українського суспільства і критеріїв соціального розшарування. Колишні параметри соціальної стратифікації, що оформляли соціальну структуру радянського суспільства, втратили своє значення. З'явилися абсолютно нові критерії соціального розшарування, виникла необхідність аналізу значущості таких критеріїв, як «володіння власністю», «наявність фінансово-економічного капіталу», «соціальний престиж» і інші. Ці зміни упродовж декількох років якісно змінили, і систему соціальної стратифікації, і соціальний статус більшості її членів. Радикальні зміни в політичному і економічному устрої країни призводять до деконструкції раніше існуючої соціальної системи.

В окремих дослідженнях стверджується, що закріпленість різних груп людей за відповідними сферами діяльності є основою соціальної нерівності. Соціально-економічний поділ праці виступає не тільки як наслідок, але й причиною присвоєння одними людьми влади, власності, престижу і відсутності ознак просування в суспільній ієрархії інших [2, с. 57–58]. Соціологічний аспект проблеми ідентифікації індивіда з тією чи іншою економічною групою пов'язаний із достовірністю та обґрунтованістю емпіричної інформації щодо віднесення його до певної страти та факторами, що детермінують даний процес. Тому питання достовірності та обґрунтованості ідентифікації з економічною групою потребує перенесення його в площину верифікації суб'єктивних (оціночних) показників матеріального становища, рівня та якості життя [3, с. 112–113]. Суспільство, що сформувалося, характеризується значним розривом між низькодоходними і високодоходними групами населення, концентрацією більш ніж третини усіх прибутків в розпорядженні менш ніж 15% населення. Зрозуміло, що в ситуації, що склалася, соціальна нерівність може лише загострюватися. Проте серед соціальних проблем, які нині існують в Україні, найбільшу стурбованість викликають ті, які порушують презумпцію соціальної справедливості: нерівність, котра посилюється, значна регіональна диференціація в якості життя, неспроможність повсюдного забезпечення належного базового рівня охорони здоров'я й освіти. Становище, що склалося, обумовлене наявністю низки суттєвих деформацій системи соціального захисту та соціальної політики України. Стаття 1 і 3 Конституції України визначають Україну як соціальну державу [4], а це означає, що її політика має бути

спрямована на створення умов, що забезпечують гідне життя кожному членові суспільства, гарантії рівності соціальних можливостей. За Конституцією, в Україні як у соціальній державі доходи громадян повинні бути не нижчими за прожитковий мінімум, що є стандартом та державною гарантією мінімальних потреб людини. Проте недосконалою залишається й система розрахунку самого прожиткового мінімуму. Вона є не лише застарілою, але й, по суті, нелегітимною, оскільки склад споживчого кошика, який є основою розрахунку прожиткового мінімуму, був затверджений ще у 1992 р. й відтоді суттєво не переглядався. Згідно ж Закону України «Про прожитковий мінімум» [5], набори продуктів харчування, непродовольчих товарів та послуг для основних соціальних і демографічних груп населення мають переглядатися не рідше одного разу на п'ять років.

Таблиця 1

Розмір прожиткового мінімуму в Україні

Встановлюється з	Діти віком до 6 років	Діти віком від 6 до 18 років	Працездатні особи	Особи, які втратили працездатність	Загальний показник	Законодавча підстава
01.01.2010	755	901	869	695	825	ст. 52 Закону від 27.04.2010 № 2154-VI [10].
01.04.2010	767	917	884	706	839	
01.07.2010	771	921	888	709	843	
01.10.2010	787	941	907	723	861	
01.12.2010	799	957	922	734	875	
01.01.2011	816	977	941	750	894	ст. 21 Закону від 23.12.2010 № 2857-VI [11].
01.04.2011	832	997	960	764	911	
01.10.2011	853	1022	985	784	934	
01.12.2011	870	1042	1004	800	953	
01.01.2012	893	1112	1073	822	1017	ст. 12 Закону від 22.12.2011 № 4282-VI [12].
01.04.2012	911	1134	1094	838	1037	
01.07.2012	917	1144	1102	844	1044	
01.10.2012	930	1161	1118	856	1060	
01.12.2012	961	1197	1134	884	1095	

Проте, середній показник шкали заробітної плати за деякими видами економічної діяльності менший за вартість споживчого кошика, і його забезпечення не гарантує забезпечення конституційних прав. Досить показове становище з мінімальною заробітною платою, яка згідно законодавства повинна визначатися на рівні прожиткового мінімуму а відповідно до вимог Європейської соціальної хартії має складати більше 2,5 розміру прожиткового мінімуму. В цьому контексті актуальності набуває процес «перерозподілу» отриманих доходів власників на користь найманих працівників, а саме, зростання частки оплати праці в структурі собівартості продукції, хоча це питання є досить дискусійним з погляду принципів ринкового ціноутворення продукції в конкретних галузях та суперечить «духу» функціонування класичного ринку. Ще слід зазначити, що показник «частка заробітної плати у собівартості продукції» вітчизняною статистикою не визначається з 1990 року у зв'язку з переходом її на міжнародні стандарти, які не передбачають облік і розрахунок зазначеного показника. Замість нього введено інший – «витрати на оплату праці у структурі витрат на виробництво».

Ні серед країн ЄС, ані у США не існує нормативного-правового визначення (або встановлення) якогось конкретного рівня частки оплати праці у ВВП або собівартості продукції. Проте частка оплати праці у цих країнах є досить високою: у 2006 році в середньому у країнах Європи вона сягала 47,6 % ВВП, зокрема у країнах «старої» Європи – 49,3 % ВВП (при цьому частка валового операційного прибутку та змішаного доходу становила відповідно 40,1 та 38,3%). Найвище значення частки оплати праці у ВВП було у Швейцарії (62,1 %), Ісландії (58,5 %), Великобританії (55,5 %), Швеції (54,1 %), Данії (52,9 %), Франції (51,9 %), у США вона становила 55,5 %, а в Японії 75,6 % [6, с.73].

Так, якщо розглядати дану проблематику з позиції ринкового ціноутворення, то справді частка

витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво, не є предметом законодавчого регулювання, оскільки фактичні пропорції складаються за підсумками діяльності підприємства відповідно до існуючої структури та вартості основних факторів виробництва: основних фондів, сировини, матеріалів та праці, і є залежними від видів виробництва та існуючих технологій. Таким чином, розмір частки витрат на оплату праці у структурі витрат на виробництво буде більше у тих галузях, де більше ручної праці, а високий розмір цієї частки у ВВП економічно розвинених країн світу пояснюється, зокрема, значним розвитком сфери послуг, яка має високу долю затрат живої праці.

Розмір частки витрат на оплату праці залежить від видів виробництва та існуючих технологій. Вона, фіксує значні відмінності між галузями в органічній і технічній будові капіталу, капіталоозброєності праці, матеріаломісткості продукції тощо, що ускладнює визначення на законодавчому рівні мінімальної частки зарплати у структурі собівартості продукції.

Збільшення частки заробітної плати у загальних витратах на виробництво продукції призведе до збільшення загальних витрат і, як наслідок, до збільшення ціни виробництва, що зробить продукцію менш конкурентоспроможною. Навіть якщо ціна буде фіксованою (що в ринкових умовах може потребувати бюджетного дотування) це призведе до скорочення прибутків підприємств, а отже, і до скорочення працівників, доходів бюджету та можливостей інноваційного розвитку. Отже, на сьогоднішній день частка фонду оплати праці в структурі собівартості продукції більшості українських підприємств становить близько 12%. В промислово розвинених країн ця частка сягає 35%.

В той же час аксіомою є те, що приватний капітал не зацікавлений у створенні суспільних благ і тільки держава за допомогою своєї фіскальної політики «змушує» ділитися власників активів з соціально менш захищеними групами населення. Зокрема, сумарні статки двохсот українських багатіїв за 2011 рік досягли \$85,2 млрд. Якщо їх порівняти з доходами державного бюджету України за 2011-й рік, які, за даними Міністерства фінансів, склали 314,6 млрд. грн., то виходить, що сумарні статки 200 найбагатших українців дорівнюють 679,8 млрд. грн. (у перерахунку за офіційним курсом НБУ станом на 2011р. - 7,98 грн. за \$1) і таким чином в 2,1 рази більші, ніж доходи національного бюджету в 2011 році [7].

Приватизація в умовах авторитарного режиму створила олігархічний тандем влади та потужних фінансово-промислових груп. Влада забезпечує олігархам дешевий і неконкурентний продаж державного майна, а олігархи організовують для неї фінансову та політичну підтримку. Виконавши певну позитивну роль після розвалу СРСР, олігархічний капітал став гальмувати подальше економічне зростання. Посилена експортна орієнтація, реіндустріалізація та пріоритетний розвиток сировинних галузей, монополізація ринків, тіньова економіка почали блокувати розвиток економіки України.

ВИСНОВКИ

Соціальна нерівність викликана багатьма чинниками: нерівністю займаних соціальних позицій; контролем над найбільш рідкісними ресурсами; правом доступу до дефіцитних чинників виробництва; нерівномірністю розподілу прибутків; неоднаковим майновим положенням; відмінностями в споживанні; нерівністю інтелекту і знань. У світовій практиці прийнято вважати проявом нерівності бідність і засоби подолання зводяться до засобів боротьби з бідністю. Інститути соціальної сфери неможливо модернізувати, не торкаючись усього кола фундаментальних соціально-економічних складових життя суспільства. Відтак, з метою вирішення основних соціально – економічних суперечностей, що склалися, на нашу думку, необхідно реалізувати наступні завдання:

- здійснити перехід до субсидіарної моделі держави. Це означає доступність в тому числі і оплатність для всіх громадян базових соціальних послуг, перш за все освіти та охорони здоров'я; перерозподіл соціальних витрат держави на користь найбільш вразливих груп населення; скорочення соціальної нерівності.

- реформувати моделі розподілу доходів, передусім в контексті підвищення і оптимізації частки заробітної плати найманих працівників і доходів самозайнятого населення у ВВП. Від вирішення цієї задачі залежить побудова національної системи соціального захисту, що визначає макроекономічне співвідношення: заробітної плати, що виплачується, і тієї її частини, що законодавчо резер-

вується на пенсійне, медичне та інші види соціального страхування.

Серед напрямів соціального вирівнювання регіонів України слід виділити наступні:

- а) інституційне забезпечення регіональної політики;
- б) вирівнювання доходів населення різних регіонів;
- в) забезпечення доступності якісних медичних послуг;
- г) напрями забезпечення рівного доступу до якісних освітніх послуг.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Людський розвиток регіонів України: методика оцінки та сучасний стан. — К., 2002. — 123 с.
2. Чепурко Г. Соціальна нерівність і сфера зайнятості // Українське суспільство 1992–2008. Соціологічний моніторинг / за ред. д-ра. екон. наук В.Ворони, д-ра соц. наук М.Шульги. — К. : ІС НАНУ, 2008. — С. 56—66.
3. Балакірева О.М., Ноур А.М. Соціально-трудовий статус та розшарування за доходами як детермінанти соціального самопочуття та економічної поведінки населення України /О.М. Балакірева, А.М.Ноур/ за ред. акад. В.М. Гесця// Економіка і прогнозування. Науково-аналітичний журнал . — К. : Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2010. № 1 — С. 111—129.
4. Конституція України: Прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року // Відомості Верховної Ради (ВВР). — 1996. — №30. — С. 141.
5. Про прожитковий мінімум: Закон України від 15.07.1999 № 966-XIV// Відомості Верховної Ради України. — 1999. — № 38 — ст. 348.
6. Кузьменко В.В. Зарубіжний досвід визначення частки оплати праці у ВВП та собівартості продукції / В.В. Кузьменко // Вісник Хмельницького національного університету 2009. — № 5, Т. 2 — С. 72—76.
7. Про Державний бюджет України на 2012 рік: Закон України від 22.12.2011 № 4282-VI // Відомості Верховної Ради України. — 2012. — № 34—35. — ст. 414.